

VÁRY-SYLVESTER PÉTER

A HÁROMSZÉKI SÖRFŐZÉS TÖRTÉNETE A 19. SZÁZAD KÖZEPÉTŐL A 20. SZÁZAD KÖZEPÉIG

A térségben a leggazdagabb és legnagyobb múltú sörtörténelemmel Kézdivásárhely rendelkezik. A sepsiszentgyörgyi levéltárban felleltem egy 19. századi helyrajzot, mely egy bizonyos 16–17. századbeli sörfőzdet és a hozzá tartozó épületegyüttest ábrázol.

Háromszék sörfőzési múltjával kapcsolatos kutatásaim során¹ a 19. század közepéig haladtam vissza az időben, a vizsgált időintervallumot három korszakra osztottam: az ipari sörfőzés kialakulása (az 1800-as évek közepétől az 1930-as évek végéig), a rendszerváltást követő rövid életű főzdealapítási kísérletek (1992–2002), illetve a napjainkban is zajló „kézművessör-forradalom”. A leggazdagabb kétségkívül az első korszak volt, a következőkben erről fogok értekezni.

Főként két település – Kézdivásárhely és Sepsiszentgyörgy – sörfőzdeiről találtam nagyobb mennyiségű adatot, hiszen az itteni üzemek már nevezhetőek modern értelemben vett sörgyáraknak. Ezek látták el elsősorban Háromszék, de Csík- és Gyergyóvidék fogyasztóit is. Ellenben a történet sokkal színesebb és gazdagabb: a helyi kereslet kielégítésének céljából számos kisebb településen is létesültek ipari sörfőzdek – Baróton, Csernátonban, Gelencén, Hídvégen, Illyefalván, Középpajtán, Nagyajtán, Nagyborosnyón, Sepsiszentivánban, Vargyason és Zágónban is működtek ilyen létesítmények a 19. század második felében.

A Román Nemzeti Levéltár Kovászna megyei kirendeltségében végzett kutatásaim során rábukkantam egy 1851-es német nyelvű jegyzékre, amely tartalmazza a brassói iparműves osztály és iparkamara kerületéhez tartozó összes, szavazati joggal bíró vállalkozó nevét régiókra, azon belül településekre leosztva, foglalkozása-

ik szerint. Ebben a háromszéki települések közül Kézdivásárhelyen és Sepsiszentgyörgyön kívül két településen említenek egy-egy főzdet: Illyefalván Gebhard Benjamin,² Hídvégen pedig Brundstädter Josef (József) főzött sört.³

Traian Popescu Németországban élő román történész, egyetemi professzor írta meg a romániai sörfőzés legátfogóbb történetét 2015-ben megjelent *Historisches Brauereiverzeichnis Rumänien* (Románia történelmi sörfőzdéinek címtára) című munkájában. Ebben dokumentálja az ország területén létező legtöbb gyár és főzde alapítására, megszűnésére, átnevezésére és termelési kapacitására vonatkozó információkat.

Csernátonban, Gelencén, Közéapjtan, Nagyajtán, Nagyborosnyón, Sepsiszentivánban, Vargyason és Zágonban ő azonosította be a sörfőzdeket, legtöbb-höz forrásként a brassói iparkamara 1853–1856 közötti jegyzéke szolgált. Az évi termelést ekkoriban az „alsó-osztrák vödör”-ként ismert űrmértékben jegyezték (németül Niederösterreichischer Eimer, röviden n.ö.E.), 1 n.ö.E. megközelítőleg 56.6 literrel egyenlő. A termelési kapacitást a továbbiakban hektoliterbe átszámolva fogom feltüntetni.

Csernátonban 1855-ben Székely Ludwig (Lajos) 178.8 hl sört főzött, 1856-ban Gebhardt Benedikt (Benedek) pedig 27.1 hl-et. Gelencén Beniam Franz (Ferenc) 1854–56 között főzött sört (1854: 113.2 hl, 1855: 254.7 hl, 1856: 67.9 hl). Közéapjtan csupán a létezéséről tudunk egy sörfőzdeinek, ám ehhez sem nevet, sem termelési kapacitást nem tudunk társítani. Popescu más forrásból szerzett információt a Nagyajtán működött Bartha János-féle sörfőzdeiről, mely 1876–1882 között üzemelt.⁴ Nagyborosnyón Kónya Elek 1855-ben 835.4 hl, 1856-ban 796.9 hl sört főzött, mellyel kimagaslik a többi főzde közül. Az ekkor még Laborfalvával nem egyesült Sepsiszentivánban 1855–1882 között Kohn Moritz (Móric) főzött sört: 1855-ben 298.8 hl-et, 1856-ban már 619.2 hl-et. A Vargyason 1855–56 között működő sörfőzdehez szintén nem köthető név vagy termelési kapacitás. Végül pedig Zágonban 1855–56 között Betzast Chistof (Kristóf) üzemeltetett egy jelentősebb termeléssel bíró főzdet, mely 1855-ben 649.7 hl termék előállítására volt alkalmas.

Ezen sörfőzdek célja az adott település vagy legfennebb annak közvetlen környékén elhelyezkedő falvak által jelentett fogyasztói igények kielégítése volt, így sosem volt akkora jelentőségük, mint a városokban (Barót, Kézdivásárhely, Sepsiszentgyörgy) működő gyáraknak.

Baróton két sörgyár is létezett ebben a korszakban: az első és kevésbé dokumentált a Becsazy János-féle sörgyár, amely 1877–1895 között működött,⁵ és amelyről egyelőre nem sikerült fellelnem további információt.

Ismertebb ellenben a székelyföldi Zathureczky család egyik sarjának, az 1839-ben született Gábornak a sörfőzdeje, valamint annak története, amelyről a család levelezéséből szerzünk tudomást. Zathureczky Gábor Mosonmagyaróváron végezte el gazdasági tanulmányait, ezt követően hazaköltözött Baróra, és sörgyárat létesített,⁶ feltehetően 1869-ben.⁷ Sörfőzőmestere a csángó származású, baróti Köpe családbeli Vilmos volt.⁸ Gábor öccse, Gyula, ugyanebben az évben indított gőzszeszgyárat a Kézdivásárhelytől 26 km-re délre fekvő Papolcon, s bár eleinte gazdasági nehézségekbe ütközött, vállalkozása még a 19. század végén is üzemelt.⁹ Gábor törekvését apja nagyon ellenezte, számtalanszor elutasította a háztól, még ennie sem adott, így a „serház” nagyon lassan tudott fejlődni. Az év végén jégvermet ázott termékei tárolására a Zsiga-kertben. Testvérei javaslatára Gábor a sör palackozására is kísérletet tett, 1870-ben Sepsiszentgyörgyön bizonyos Pál Istvánnál próbálkozott „pánteliás söre” forgalmaztatásával.

Ám a vállalkozás nem bizonyult sikeresnek, a pénzhiány és a környékbeli konkurencia (a brassói, nagyszebeni és földvári főzdek) ellehetetlenítette a fejlődést.¹⁰

Feltehetően 1880-ban Köpe Vilmos megvásárolta Gábor sörgyárát.¹¹ A Brassói Kereskedelmi és Iparkamara 1884-es kimutatásában a főzde 4.320 hektoliteres termelőképességgel szerepel, mellyel a lista középmezőnyében helyezkedik el.¹² A *Közgazdasági Értesítő* 1884. december 11-i száma szerint ekkor Köpe Vilmos és fivére, János többek között ászoksört¹³, márciusi sört¹⁴ és salvator bajor sört¹⁵ főztek Baróton, melyekkel részt vettek az 1885. évi budapesti országos általános kiállításon is.¹⁶ A gyár 1897-ben ment csődbe több különböző tényezőnek a következtében, ám ezek közül a két legfontosabb az azévi „mostoha termésviszonyok”, valamint a nagyon magas söradó voltak (míg Ausztriában egy hektoliter 12 Platofokos¹⁷ sör után 4 korona volt az adó, addig Magyarországon 14 korona).¹⁸ A baróti Erdővidék múzeuma őrzi a néhai főzde kevés fennmaradt tárgyi emlékének egyikét, egy „Barothi Sörgyár Köpe Vilmos” feliratú sörösüveget.

1. ábra: Dombornyomott sörösüveg „Baróthi Sörgyár Köpe Vilmos” felirattal a 19. század végéről.
Forrás: Traian Popescu tulajdona.

Sepsiszentgyörgyön ebben a korszakban két ipari méretű sörgyár létezéséről tudunk. Wellenreiter János Gőz-sörfőzdejének emléke mindmáig él a helyi köztudatban, ez nagyban József Álmos nyugdíjazott matematikatanárnak és helytörténésznek köszönhető, aki sokat kutatta a témát.

Kevésbé ismert Schwarz Klára sörgyára, melyről csupán részleges információ maradt fenn. Egyetlen írásos említésére a korábban már idézett 1884-es kimutatásban találtam. Gyárának termelőképessége ekkor 3.600 hektoliter volt, mellyel a tizenkét fős lista vége fele helyezkedik el.¹⁹

Wellenreiter Jánosról kevés adatunk maradt fenn. A sepsiszentgyörgyi katolikus egyház 1941-es jegyzőkönyvéből tudjuk, hogy 1820-ban született Óbecsén, a század közepe táján érkezett Pestről Sepsiszentgyörgyre, ekkor már ezredesi rangot viselt. 1857. február 16-án feleségül vette Haurik Karolinát, Lottit (aki feltehetően Haurik Józsefnek, Sepsiszentgyörgy első polgármesterének az unokahúga lehetett), ugyanebben az évben nyitotta meg sörgyárát a Székely Nemzeti Múzeummal átellenben elhelyezkedő épületben, a mai Kós Károly utca 11. szám alatti családi házuknak kimondottan ebből a célból meghosszabbított déli szárnyában.²⁰ Ezen épület kapualja fölött tárták fel 1998-ban az eredeti, 19. századi „Sörfőzde” feliratot,²¹ melyet sajnálatos módon „a néhány évvel ezelőtti tatarozás alkalmával [...] újból bemázolták”.²² A sörgyárnak kialakított déli szárny lakói mindmáig Wellenreiter János leszármazottai.²³

1878–79-es adatok szerint a gyár évi 1.000 hl sör előállítására volt alkalmas.²⁴ Wellenreiter János 1882-es halálát követően a főzde vezetése feleségére szállt, aki a sör iránt egyre növekvő igény kielégítésére 1892-ben kibővítette az üzemet,

felépítve egy teljesen új gyárépületet a családi házzal szemben (Kós Károly utca 22. szám, a mai Mihai Viteazul Főgimnázium épületének helyén), melynek évi kapacitása 1891-ben 543 hektoliter volt, 1892-ben 1.272 hl, 1893-ban 2.548 hl,²⁵ 1896-ban 3.600 hl,²⁶ 1898-ra pedig elérte a 4.500 hektolitert.²⁷ (Összehasonlításképp Bukarest második legnagyobb sörfőzdéje, a brassói Czell Frigyes és Fiai vállalatcsoport birtokában levő Erhard Luther-féle sörgyár termelése ekkortájt – 1905-ben – 17.000 hektoliter volt.)²⁸

2. ábra: Fénykép Wellenreiter János Gőzsörfőzdéjének épületéről a 19. század végéről. Forrás: József Álmos tulajdona.

1901-ben elhunyt Wellenreiter Jánosné is, a gyár vezetése bizonyos Schwarz Ferencre szállt, aki vállalkozótársaival át akarta alakítani az ekkor már erős konkurenciától szenvedő üzemet Székely Sörgyár Részvénytársasággá 1000 darab, egyenként 200 korona értékű részvény értékesítésével.²⁹ Törekvései kudarcba fulladtak, és a gyár 1904-es felszámolásához vezettek. Az épület lebontásra került, területét pedig 1907 novemberében a magyar állam megvásárolta 40.000 koronáért, 1910-ben itt nyitotta meg kapuit a Magyar Királyi Állami Tanítónőképző (a mai Mihai Viteazul Főgimnáziumnak otthont adó épület).³⁰

2023. március 2-án lehetőségem adódott meglátogatni az egykori gyár épületét a leszármazottak meghívására, akik máig ott laknak, és elbeszélgettem Wellenreiter János déd- és ükunokájával, Miklós Máriával és Miklós Jácintával. A ház a környező műemlék státusú épületeknek köszönhetően műemlékzónába tartozik, így az elmúlt évszázad alatt minimális változtatáson esett csupán át: az egykori nagy, egymásba nyíló belső tér északi oldalán fekvő egyharmadát leválasztották, jelenleg itt is a leszármazottak rokonai élnek. Ami a kocsibejáró északi oldalán fekvő épületrészt, avagy az egykori családi házat illeti, az napjainkban a Gyulafehérvári Caritas szeretetszolgálat sepsiszentgyörgyi székházának ad otthont.

Az épület egy szerény méretű hátsó kerttel rendelkezik, melynek nagy része ma veteményesként szolgál. A kertből rálátunk a Kós Károly utcával párhuzamos Bánki Dónát utcán elhelyezkedő tömbházakra – ezek kapcsán Miklós Mária megemléttette, hogy valamikor amíg a szem ellát, minden Wellenreiter-birtok volt. Az udvar déli oldalán egy rozoga melléképület található, mely a leszármazottak szerint a gyár épületénél is régebbi. A kút, melyből a sörfőzéshez használt vizet nyerték, hatalmas fémlemezzel van lefödve.

Az épület teljes területe alatt egy óriási pince áll, ez szolgált egykor a sörök tárolóhelyeként. Napjainkban több különálló helyiségre van osztva, az átjárókat a kommunizmus idején befalazták, ma némelyikben műhely van berendezve, a többit pedig tárolásra használják. Az utca felőli középső szoba alatt található pincerész teljesen körbe van falazva, ide lejutni a szoba padlójának felszedése

révén lehet csupán, melyet a leszármazottak voltak olyan kedvesek, hogy megtettek értem. Egy törmelékből kialakított lejtőn érkezünk be a föld alatti terembe, melynek közepén egy jelentős méretű kemence található, ennek rendeltetését nem lehet tudni – a pince lényege a termékek hideg környezetben való tárolása volt, így kifűteni ezt nem lett volna ajánlott.

Miklós Mária megmutatott minden régi családi iratot, mellyel csak rendelkezett: házassági bizonyítványokat, gyászjelentőket, és legfőképp családi fényképeket. Sajnálatos módon Wellenreiter Jánosról csupán egy gyermekkori kép létezik, ez jelenleg az egyetlen ismert felvétel a sörgyárosról. Feleségéről, Haurik Karolináról számos képpel rendelkezik a család, valamint lányukról, Wellenreiter Vilmáról, és férjéről, Pap Jánosról is – Miklós Mária nagyszüleiéről. Egy családi fotón Wellenreiter Vilma, Pap János, valamint gyermekeik, Gizi, Andor és Ilonka láthatóak, illetve egy beazonosítatlan fiatalember – a leszármazottak véleménye szerint a nagyobbik lánynak, Gizinek az udvarlója lehetett. Továbbá a család birtokában van egy „Wellenreiter János Sörfőzdéje Sepsiszentgyörgy” feliratú 19. század végi dombornyomott sörösüveg, valamint az a német nyelvű sörfőzési szakkönyv, amelyet Wellenreiter János használhatott a gyártás folyamatának el-sajátításához és a receptek kidolgozásához.

A térségben a leggazdagabb és legnagyobb múltú sörtörténelemmel Kézdivásárhely rendelkezik. A sepsiszentgyörgyi levéltárban felleltem egy 19. századi helyrajzot, mely egy bizonyos 16–17. századbeli sörfőzdet és a hozzá tartozó épületegyüttest ábrázol.³¹ A Torja-patak partján elhelyezkedő ipari létesítmény épületei közül mindmáig fennáll néhány.

A brassói iparkamara 1851-es jegyzékében 10 kézdivásárhelyi sörfőző nevét olvashatjuk: Feil Gáspár, Fülöpp Pál, Turoczy András, Jancsó Józsiás, Kováts József, Becsás Emánuel, Poplinger József, Popovits Mihály, Szotyori Dániel és Winternitz Ferdinánd.³² Egy 15 évvel későbbi, azaz 1866-os adójegyzékben már csak kilenc sörfőző neve szerepel: Kováts József, Feil Kasper, Pibblinger Josef, Popovits Michael, Szotyori Dani, Thuroczy András, Csiszér Moses, Thol Samuel, Vellenreiter György.³³ Számos visszatérő névre figyelhetünk itt fel, különbség csupán azok írásmódja között van: Gáspár–Kasper, Poplinger–Pibblinger, Mihály–Michael, stb. 1873-ban már csak Csiszár József, Feil Gáspár, Vellenreiter György, Popovits Mihály, Kober János és társa valamint Kováts József szerepelnek.³⁴

1874-ben Csiszár József, Feil Gáspár, Vellenreiter György, Kober János és Kováts Józsefné.³⁵ 1877-ben ugyanezek a nevek, azzal a különbséggel, hogy a Kober-féle sörgyár itt Nagy és Kober néven szerepel.³⁶ A Brassói Kereskedelmi és Iparkamara már korábban említett 1884-es jelentésében szerepel egy új név Kézdivásárhelyen, amely sehol máshol nem jelenik meg, ez a Haurik Alfrédé, aki 4.320 hektoliteres termelésű üzemmel rendelkezett, és aki minden bizonnyal rokonságban állt a sepsiszentgyörgyi Haurikokkal. Ugyanitt szerepel Nagy Ézsaiás és Wellenreiter György neve is, az ő gyáraik ekkor 4.680 hl, illetve 6.480 hl sört állítottak elő.³⁷ Az utolsó kézdivásárhelyi adójegyzék 1899-ből származik, ekkor már csupán két név szerepel: Nagy Dénesé és Wellenreiter Györgyé.³⁸

A leggyakrabban visszatérő nevek Kober és Nagy, Feil Gáspár, Wellenreiter György (a vezetéknev megjelenik Vellenreiter és Velreiter, majd később konzisztensen Welreiter formában is, a továbbiakban rá és családtagjaira az utóbbi formában fogok hivatkozni), Kováts József (majd özvegye), valamint Csiszár József. Az utóbbi kettő kivételével mindről rendelkezünk bővebb adatokkal,

amelyeket a továbbiakban fogok részletesebben ismertetni. A kézdivásárhelyi 19–20. századi történelem kulcsfontosságú alakja továbbá Török Samu, akinek a neve nem jelenik meg egyetlen jegyzékben sem, ám adataink bőséggel fennmaradtak az általa működtetett főzderől, így azokat is be fogom mutatni a következőkben.

A Kober és Nagy Sörgyárat megközelítőleg négy évtizedes fennállása során számos néven említik, mint azt a korábbi felsorolásban is láthatjuk. Ennek az az oka, hogy a gyár társtulajdoni felépítésének következtében különböző jegyzők más-más néven ismerték, és következésképp említették azt. Továbbá ekkoriban olyan típusú standardizált cégbejegyzések nem léteztek, mint napjainkban, és a gyárakat a hivatalos iratokban is leginkább úgy nevezték meg, ahogy azok a köztudatban ismertek voltak. Ám az üzem különböző megnevezései arra engednek következtetni, hogy egyes társtulajdonosok idővel kiestek, elhunytak, majd újak léptek a helyükbe.

Az általam eddig talált legkorábbi, 1873-as említésében Kober János és társa Sörgyár néven szerepel.³⁹ Traian Popescu kutatásai alapján 1878–92 között Nagy és Kober Sörgyára, majd 1892–1902 között Nagy Dénes sörgyára. 1902–1908 között Nagy Dénes (vagy Dionys) és Szőcs Károly sörgyára, ebből a korból fennmaradt adatok szerint a gyár 1903-ban 1.584 hl, 1908-ban pedig 3.350 hl termeléssel rendelkezett. 1908–1910 között Nagy és Jancsó Sörgyára néven szerepel Popescunál,⁴⁰ végül 1910–12 között Ifj. Jancsó Mózes Gőzsörgyára néven működött, majd 1912 tavaszán csődbe ment a vállalat.⁴¹ A gyár minden ingóságának elárverezése még abban az évben, december 16-án kezdetét vette.⁴²

3. ábra: Számolócédula Ifj. Jancsó Mózes Gőzsörgyárból, 1910 körülről. Forrás: a szerző tulajdona.

Hogy jobban megértsük a sörgyár nevének változási folyamatát, szemügyre kell vennünk kapcsolati rendszereket és családfákat egyaránt. Kober János születési és elhalálozási adataira még nem sikerült rálelnem, holott kulcsfontosságú szerepet játszanának a gyár történetének megismerésében.

Nagy Ezékiás 1822-ben született, 1842-ben feleségül vette Fülöp Annát, akitől 1843-ban született Dénes nevű fia.⁴³ Kober János üzletember feltehetőleg először Nagy Ezékiással indíthatta el sörgyárát, habár erre semmi írásos bizonyítékot nem találtam. Feltételezem ellenben, hogy a Brassói Kereskedelmi és Iparkamara 1884-es kimutatásában szereplő kézdivásárhelyi sörfőző, Nagy Ézsaiás, illetve az imént említett Nagy Ezékiás ugyanaz a személy volna, hiszen már láttunk ehhez hasonló névváltozatokat, különböző helyen és időben jegyzett iratok között (például Feil Gáspár–Feil Kasper). Ez a feltételezés azzal is alátámasztható, hogy a gyárat 1878–92 között Nagy és Kober néven említik, majd Ezékiás 1893-as halálát követően Nagy Dénes sörgyára néven működik tovább – apáról fiúra szállva.

Szócs Károlyról, Nagy Dénes későbbi üzlettársáról kevés adatunk maradt fenn. 1855-ben született, édesanyja Sebesi Anna volt,⁴⁴ aki feltehetőleg Dénes feleségének, Sebesi Rozának lehetett a rokona. Dénes későbbi üzlettársa és gyárának leendő örököse, ifj. Jancsó Mózes is tágabb családjához tartozott: első unokatestvérének, Fülöp Máriának a férjéről van szó, aki Dénes 1909-es halálát követően továbbvitte az üzemet Ifj. Jancsó Mózes Gózsörgyára néven, annak csődbe meneteléig.⁴⁵ Csavar Emil kézdivásárhelyi gyűjtő őriz egy dombornyomott sörösüveget a gyár utolsó néhány évéből, „Ifj. Jancsó Mózes Gózsörgyára K. Vásárhely” felirattal.

A már korábban említett 16–17. századi sörfőzde helyrajza a 19. század végéről származik, és egy két éven át húzódó jogi vita iratcsomójának csatolmányaként találtam meg a sepsiszentgyörgyi levéltárban. A Feil Gáspár-féle sörfőzderől van szó, amelyet 1847-ben⁴⁶ alapított a Kézdivásárhelytől ekkor még különálló településként létező Kantában,⁴⁷ a 97. házszám alatt.⁴⁸ A sörgyáros halála után az üzemet fia, Feil Ede örökölte meg, aki – pénzsűkében lévén⁴⁹ – 1886-ban eladta a teljes telket minden ipari létesítményével együtt bizonyos Csizsár Imre szeszgyárosnak, ő pedig a Feil-sörgyárat is szeszgyárrá tervezte átalakítani.

Ez a szomszédok és több városi polgár nemtetszését váltotta ki, kifogásolván a szeszgyárrá alakítással járó új gőzkazán beszerelését, amely azon túl, hogy zajos, komoly tűzveszélyt is jelentene a környező épületekre, továbbá hivatkoztak arra a néhány évvel korábbi városi rendeletre is, amely tiltotta az új szeszgyárak építését a város területén belül.⁵⁰ Végül azon kompromisszum árán, hogy a gőzkazánt nem a sörgyár főépületébe, hanem annak egyik melléképületébe állítják fel,⁵¹ 1888. márciusára végbement az átalakítás, és a szeszgyárat üzembe helyezték.⁵²

Az épületkomplexum bizonyos részei (az I-től V-ig terjedő jelzéssel ellátott terek) a mai napig állnak, felismerhetőek szatelitképen is. A helyrajzon megjelölt görögkeleti kápolnának, valamint görögkatolikus templomnak köszönhetően sikerült beazonosítanom a telket mint a Vásárhelyi Péter utca és a Rózsapalló utca sarkán elhelyezkedő ingatlant. Tulajdonosa napjainkban Gáspár Csongor kézdivásárhelyi befektető, jelenleg a Lecsóház nevű, közösségi térként szolgáló műhelyt működteti benne. Szintén az ő birtokában van a szemközt elhelyezkedő Török Sörgyár épülete is, melyről a későbbiekben fogok értekezni.

2023. április 13-án tettem látogatást Gáspár Csongornál, aki csupán egy hónappal korábban, a sepsiszentgyörgyi Lábas Házban tartott *Wellenreiter*től *Lucretiáig: Kóstoló a háromszéki sörfőzés történetéből* című előadásom⁵³ következtében szerzett tudomást arról, hogy nem egy, hanem két volt sörgyár épülete van a tulajdonában, lévén hogy a Török Sörgyár épülete is az övé. Elmesélte, hogy az egykori Feil-féle főzde a kommunizmus éveitől kezdve konzervgyárként működött (ennek köszönhetően nevezték a helyiek már az 1970-es évektől kezdődően „Lecsóház”-nak), majd lerakatként, raktárként szolgált. Az épületkomplexum néhány évvel ezelőtt került a birtokába, azóta felújította, belső tereit átalakította, de elmondása szerint már átvételkor különbözött az épület alaprajza a 19. századi kialakításához képest: a termeket jobban feldarabolták, a belső átjárókat befalazták, ezeknek a boltívei előkerültek, miután leverték a vakolatot a tégláról. A termék belmagassága sokkal alacsonyabb, mint volt eredetileg, hiszen feltehetőleg az 1950-es években kibővítették az épületet egy emelettel, az egykori nagy padlás pedig jelenleg kihasználhatatlan, mivel legmagasabb pontján sem haladja meg a fél métert (ezek az átalakítások jól láthatóak az épület ut-

ca felőli frontján a téglák vonalaiban, itt volt egykor a padlásfeljáró is). Napjainkban már semmi jel sem utal rá, hogy itt egykor sörgyár működött volna.

A Torja-patak még a 20. század derekán is a kert aljában folyt, mint ahogy az a helyrajzon is illusztrálva van (ez fontos volt például a hűtéshez és az eszközök mosásához, a sörfőzéshez használt vizet ellenben kútból nyerték), nyomvonalát az államszocializmus idején szabályozták.

A sepsiszentgyörgyi Wellenreiter János sörgyáros fivére, György – aki nevét gyakran Welnreiterként írta, feltételezhetően a megkülönböztethetőség érdekében –, sikeres vállalkozást épített fel Kézdivásárhelyen. A Torja-patak partján, a Kantában indította el sörgyárát az 1850-es évek közepén, az 1870-es években kibővítette, majd 1890-ben modern felszerelésekkel látta el, amelyeket a bécsi Rich & Co. cég gyártott. Ugyanekkor új pincével, jégveremmel és szárítóval is kibővítette a gyárat, amelyet „gőz-sörfőzde”-ként emlegettek.⁵⁴ Kapacitása 1880–1884 között évi 6.480 hl volt, ám 1902-re ez 3.250 hl-re csökkent.⁵⁵ A gyár híres terméke a Korona Sör volt.

4. ábra: Korona Sör címkéje Welnreiter György sörgyárából, 19. század vége – 20. század eleje.

Forrás: József Álmos tulajdona.

Welnreiter György 1904-es halálát követően a gyárat fia, János vitte tovább saját neve alatt. Ismét megemelte a termelés mennyiségét: 1908-ban 3.380 hl sört főztek, 1912-ben 7.100 hl-t, 1917-ben már 7.900 hl-t, ezzel Háromszék valaha volt legnagyobb sörfőzdéjévé vált az impériumváltás előtti időkben.⁵⁶

Welnreiter János 1931-ben hunyt el, ekkor két lánya, dr. Fekete Andrásné Welnreiter Vilma és dr. Jancsó Béláné Welnreiter Erzsébet közkereseti társasággá alakították a vállalkozást, és átnevezték „Welnreiter János leszármazottai sörgyár”-ra (Fabrica de bere Ioan Welnreiter succesori).⁵⁷ Ám a gyár ezt követően nem volt hosszú életű, és 1932. december 31-én beszüntette tevékenységét.⁵⁸

A város főterének északkeleti szegletében, az Apafi Mihály utca jobb oldalán a 7. és 8. udvarterek között helyezkedik el a Wellenreiter-ház, amelyet a helyiek mára már inkább Táncczos-házként ismernek, miután Táncczos Sándor egykori csavargári tisztviselő lakott itt 1959-től 2015-ig. Az 1823-ban épült házat Welnreiter György feltehetően az 1850-es években vásárolta meg. A ház nem rongálódott meg a nagy 1843-as tűzvészben, ennek köszönhetően ma Kézdivásárhely főterének egyik legrégebbi épülete. Jancsó Katalin szociológus kutatásai során arra a következtetésre jutott, hogy 1849-es moldvai hadjárata előtt ebben a házban szállt meg Bem József tábornok.⁵⁹ Az épületet Welnreiter György halála után fia, János örökölte meg,⁶⁰ majd annak sógora, dr. Jancsó Béla ügyvéd birtokolta egészen az 1948-as államosításig. Az épület megsínylette az 1977-es nagy földrendést, állapota a 2000-es évekre jelentősen leromlott, 2012-ben omlásveszély miatt el kellett bontani az emeleti erkélyét. Nagy Szilamér

kézdivásárhelyi vállalkozó 2015-ben vált az ingatlan birtokosává és a rákövetkező évben megkezdte annak felújítását.⁶¹

Szintén Kézdivásárhelyen működött 1862-től az 1880-as évekig Török Samu sörgyára (a mai Vásárhelyi Péter utca 3. szám alatt), majd az 1890-es évektől Erdély Mihály csíki vállalkozó vezetése alatt újraindult a sörfőzés – továbbra is *Török Sör* néven –, és az 1930-as években még javában zajlott. Említve van Török és Szócs Sörgyaraként is, ez a bizonyos Szócs feltehetően Samu feleségének, Szócs Irénnek lehetett a rokona. Az 1910-es évekből van feljegyzésünk róla, hogy Havasaljai Sör néven palackoztak italt, illetve fennmaradt az utókor számára a Török Sörgyár Imperial nevű termékének címkéje is.

5. ábra: A Török Sörgyár Imperial Sör nevű termékének címkéje az 1920–1930-as évekből.

Forrás: Gáspár Csongor tulajdona.

A gyárból alagút vezetett át az utca alatt Kovács Miklós szemközti házának pincéjéig, melyet sörraktárrá alakítottak, a hordókat kézi erővel egy kis szekéren hordták át.⁶² A sörgyár két impozáns kéménnyel rendelkezett, egy az épületen belül, egy pedig annak keleti fala mellett állt. Bár a gyár mellett folyt a Kantától Kézdivásárhelyt elválasztó Rácok patak, ezt csupán ugyanazokra a célokra lehetett felhasználni, mint a Feil Sörgyár esetében (hűtés, mosás), így az udvaron ástak egy kisebb kutat, ahonnan kinyerték a sörfőzéshez szükséges vizet.⁶³ (A Rácok patakát szintén szabályozták az államszocializmus idején, napjainkban föld alatti csőrendszeren keresztül belefolyik a kanalizálásba, nem látható a felszínről.)⁶⁴ Kapacitása szintén 4.000 hektoliter volt, így a három legnagyobb háromszéki sörfőzde (a sepsiszentgyörgyi és kézdivásárhelyi Wellenreiter-féle sörgyarak, valamint a Török-sörgyár) megközelítőleg évi 13.000 hektoliteres termelésre volt képes, mellyel 1898-ban „a százéves kimutatások élén állt”.⁶⁵

A sörgyár telke egykoron jelentős méretű volt, nyugati irányban a mai Vásárhelyi Péter utcára merőleges Márton Áron utcáig húzódott, itt épült fel a Török család háza, amelynek földszintjén söntés működött, a „Fabrica de Bere Török Samu Sörgyára” felirat még az 1930-as években is látható volt. A rendszerváltást követően az ingatlanok visszakerültek a leszármazottak birtokába, akik a telket felदारabolták (ennek köszönhetően került néhány évvel ezelőtt a sörgyár épülete Gáspár Csongor tulajdonába), mára csak a családi ház az övék, amelynek a külsejét az 1990-es években felújították, ekkor tűntek el a díszítőelemek az utca felőli frontról és kapta meg az épület mai egyszerű, fehér-rózsaszín külsejét.

A Török Sörgyár dombornyomott sörösüvegei közül különböző korszakokból maradtak fenn darabok, többek között Beke Ernő és Csavar Emil kézdivásárhelyi gyűjtők kollekcióiban, így tudomásunk van 1918 előtti, magyar feliratú („Ifj. Török Samu Kézdi-Vásárhely”⁶⁶) és 1918 utáni, román feliratú („Fabrica de Bere Török Samu Tg. Secuiesc”) palackokról is.

2023. április 13-i látogatásom során Gáspár Csongor körbevezetett a Török Sörgyár épületében is. Bár ez is számos átalakításon esett át a 20. század folya-

6. ábra: A Törökök családi háza és söntése az 1930-as években, ekkor még látszott a „Fabrica de Bere Török Samu Sörgyára” felirat.

Forrás: Gáspár Csongor tulajdona.

mán, – a Feil-féle sörgyárral ellentétben – jól felismerhetőek a termek eredeti kialakításai. A rendszerváltást követően sokáig szolgált bőrműves műhelyként, ekkor alakult ki a ma is látható belső felosztása. A gyár két nagyobb, összeépített épületből áll, amelyekről a tulajdonos úgy feltételezi, hogy néhány év különbséggel épülhettek. Ezt igazolná az is, hogy a kettő között nincsenek megosztott, közös terek, hanem egy nagy, folytonos fal választja el őket egymástól, az átjárás pedig csak kisebb, utólag kialakított nyílásokon keresztül történik.

Az udvaron levő kútnak mára már nincs nyoma, feltehetően ennek helyén alakított ki a bőrműves egy pöcegödröt. A gyárra merőlegesen egykor egy nagyobb csűr állt, ezt a rendszerváltást követően bontották el (a tető nyomvonala máig látszik a nyugati falon) és építették fel helyére a ma is álló háromautós garázst, amely többnyire műhelyként szolgált. A bejárás a gyár földszintjére ma ezen keresztül történik, mivel a régi főbejáratát befalazták, ez elé épült az 1990-es években az első emeletre vezető kinti lépcső. A garázson keresztül az épület hátsó, magasabb részébe érkezünk, amelynek első emelete jól láthatóan utólag volt építve: az ablakok megszakítás nélkül mennek az emelet padlója fölé, a gerendák utólag vágott bemélyedésekbe vannak behelyezve a falba.

A teremből a gyár alacsonyabb, utca felőli épületébe lehet átmenni, balra látható a befalazott régi főbejárat, jobbra pedig egy négyzet alaprajzú, kicsi, nehezen kihasználható „szoba” található. Ez nem más, mint az egykori belső kémény csöve, amelyet – miután fölöslegessé vált – minden emeleten megszakítottak, ezáltal azonos méretű, kis termeket kialakítva. Az első emeleti teremben volt a bőrműves irodája, a második emeleti teremből pedig még fel lehet nézni a kémény egykori csövén keresztül a tetőszerkezetre, hiszen a kúrtót a tető vonaláig bontották csupán vissza. A másik kémény a ma már szomszédos telken helyezkedett el, ennek nem maradt nyoma.

A földszinti előtérből egy nagyobb csarnokon keresztül jutunk abba az utca felőli terembe, ahonnan indult az alagút a szemközti ház pincéjébe. Ezt az államszocializmus idején feltöltötték törmelékkel és lebetonozták a lejáratot. Gáspár Csongor nekiveselkedett a feltárási munkának: fél méter után már sikerült rálelni az alagút téglafalára, ám az olyan mértékben megszívta magát nedvességgel, hogy előtáráására nagyon kevés az esély. A tulajdonos tudomása szerint a szemközti ház pincéjében (melyet évtizedek óta burgonyatárolásra használnak) máig látszik az alagút befalazott bejárata, a fal elbontásával talán megnyílna az alagút egy része is, ám látogatásom alkalmával nem volt lehetőségünk ide bejutni.

A gyár többi emelete is számos változtatáson esett át: az alacsonyabb épület első emeletének padlója fölött a földszinti ablakok boltívei kerültek elő a vakolat leverését követően. A belső lépcsőház az egykori fő kéménnyel van egy vonalban, egyik irányban a magasabb, másik irányban az alacsonyabb épületrész emeleteire van innen bejárás, amelyek között a padlók szintjei sehol sincsenek egyazon magasságban – ez is a számos átalakításra, illetve a két rész külön időben történt felépítésére utal. A padlástérben látható a visszabontott kürtő és az eredeti, 19. századi tetőszerkezet.

A háromszéki ipari sörgyártás az 1940-es évek elejére teljes mértékben megszűnt, újjáéledésére csupán a kommunista rendszer megbukása utáni években került sor – holott volt kísérlet az uzoni szeszgyár sör- és malátagyárral való kibővítésére az 1970-es évek végén, ám erre végül nem került sor.⁶⁷ Hogy miért, az már egy külön, hosszú történet – talán majd egy nap erről is értekezem.

■ JEGYZETEK

1. Jelen írás a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Történelem és Filozófia Karán folytatott tanulmányaimat lezáró, *A háromszéki sörfőzés története 1867-től napjainkig* c. államvizsgadolgozatomból, amelyet dr. Fodor János egyetemi adjunktus vezetésével írtam meg 2023-ban.
2. *Verzeichniß der Wahlberechtigten aus dem Gewerbsstande in dem Bezirke der Handels- und Gewerbetammer in Kronstadt für das Wahljahr 1851*. 185.
3. Uo. 205.
4. Traian Popescu: *Historisches Brauereiverzeichnis Rumänien*. Eigenverlag BeRoMania, Höhenkirchen-Siegertsbrunn, 2015. 30.
5. Uo. 33.
6. Szócsné Gazda Enikő: *A Zathureczky család székelyföldi ága a 19. században. Gazdaság- és mentalitástörténeti vázlat*. In: Kinda István (szerk.): *Acta Siculica 2011*. Sámán Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 2011. 286.
7. Uo. 292.
8. Uo. 293.
9. Uo. 292.
10. Uo. 293.
11. Popescu: i.m. 33.
12. *A Brassói Kereskedelmi és Iparkamara jelentése, 1880–1884*. Gött János és fia Henrik könyvnyomdája, Brassó, 1886. 139.
13. Keserű ízű sör, melyet a hidegebb hónapokban főznek azzal a céllal, hogy nyáron értékesítsék, ezért a főzés után néhány hónapig hagyják a hordóban állni és érni. Lásd: Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós (szerk.): *Magyar értelmező kéziszótár A–K. Kilenctedik kiadás*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1992. 61.
14. Németül *Märzen*, neve a márciusra utal, mely az utolsó elegendően hideg hónap volt ahhoz, hogy még sört lehessen főzni, melyet a nyár folyamán hideg barlangokban, pincékben tároltak. Közepesen testes, édes-malátás ízű sörök, színviláguk a narancsostól a vörösrézig terjed, alkoholtartalmuk minimum 5%, de inkább magasabb. Lásd: The Beer Hunter. Beer culture. *BeerHunter.com* <https://sites.google.com/brookes.ac.uk/beer-hunter/home/beer-culture?authuser=0> [2023. 06. 19.]
15. Egyfajta *Doppelbock*, avagy dupla baksör, hagyományosan a tavaszi hónapokban fogyasztott édesen malátás és gazdag illatanyagú lager sör, színe sötétbarna, alkoholtartalma általában magas, 8% fölötti. Lásd: The Beer Hunter. Beer culture. *BeerHunter.com* <https://sites.google.com/brookes.ac.uk/beer-hunter/home/beer-culture?authuser=0> [2023. 06. 19.]
16. *Közgazdasági Értesítő*, 1884. július–december. 3. évf. (1884. 12.11.) 50. sz. 1892.
17. Más nevén Balling-fok (°B), a sörlé szárazanyag-tartalmának tömegszázalékát mutatja az erjesztés megkezdése előtt. Mivel ez a felosztás a gyártás egy korai szakaszára vonatkozik, így az azonos Plato-fokú sörlé más és más alkoholfokú italt eredményezhet. Lásd: *Mi az Balling-fok? Az alkohol rejtélyes mértékegységéről*. Elesztohaz.hu <https://elesztohaz.hu/sztorik/mi-az-a-balling-fok/> [2023. 06. 19.]
18. *A Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara jelentése kerületének közgazdasági viszonyairól az 1897. évben*. Adi Árpád nyomdája, Marosvásárhely, 1898. 133–139.
19. *A Brassói Kereskedelmi és Iparkamara jelentése, 1880–1884*. 139.

20. József Álmos: *A sepsiszentgyörgyi Wellenreiter család*. Háromszék napilap 2012. 08. 28., 6678. sz. 1.
21. 2018. júliusi utcakép Sepsiszentgyörgyről, a Wellenreiter János-féle egykori sörfőzde épületéről. Maps.google.ro <https://www.google.ro/maps/@45.8610435,25.7853127,3a,71.3y,130.44h,89.81t/data=!3m6!1e1!3m4!1sXhmNnG9GRBmtKYiMxVOTPw!2e0!7i13312!8i6656?hl=hu> [2022. 12. 21.]
22. József Álmos: *A sörgyártás kezdetei Háromszéken*. Háromszék napilap 2021. 07. 08., 9278. sz. 8.
23. József Álmos: *A sepsiszentgyörgyi Wellenreiter család*. Háromszék napilap 2012. 08. 28., 6678. sz. 1.
24. Popescu: i. m. 165.
25. *A Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara jelentése kerületének közgazdasági viszonyairól az 1893-ik évben*. Imreh S. nyomdája, Marosvásárhely, 1894. 181.
26. Popescu: i. m. 165.
27. József Álmos: *A sepsiszentgyörgyi Wellenreiter család*. Háromszék napilap 2012. 08. 28., 6678. sz. 1.
28. Oana Botezatu: *Fabrica Grivița se vrea demolată*. Evz.ro 2007. 05. 07. <https://web.archive.org/web/20170903211517/http://evz.ro/fabrica-grivita-se-vrea-demolata-441661.html?page=2> [2022. 12. 21.]
29. József Álmos: *A sörgyártás kezdetei Háromszéken*. Háromszék napilap 2021. 07. 08., 9278. sz. 8.
30. József Álmos: *A sepsiszentgyörgyi Wellenreiter család*. Háromszék napilap 2012. 08. 28., 6678. sz. 1.
31. Arhivele Naționale ale României, Direcția Județeană Covasna (A továbbiakban: ANRCV) Fond 6, inv. 570 (Kézdivásárhelyi Feil Ede szeszgyár építés ügye), ua. 1888, megszámozatlan (utolsó lap)
32. *Verzeichnik der Wahlberechtigten*. 186.
33. ANRCV Fond 20, inv. 942 (V/4 Industrie, meserii, ucenici, bresle, etc.), ua. 2001, 35v.
34. Ua. 2210, 35., 37v., 38v., 39.
35. Ua. 2281, 5., 8., 8v., 9.
36. Ua. 2371, 32., 34., 39v., 41., 44v.
37. *A Brassói Kereskedelmi és Iparkamara jelentése, 1880-1884*. 139.
38. ANRCV Fond 20, inv. 942, ua. 2514, megszámozatlan lapok
39. ANRCV Fond 20, inv. 942, ua. 2210, 38v.
40. Popescu: i.m. 184.
41. *Csődök*. Világ 1912. 05. 28., 125. sz. 9.
42. Dr. Jancsó Béla: *Árverési hirdetmény*. Székely Nép 1912. 12. 03., 133. sz. 5.
43. Nagy Dénes családfája. Lásd: 21. ábra.
44. Szőcs Károly családfája.
45. Nagy Dénes családfája.
46. Nagy Botond: *Mercur a keleti végeken*. II köt. Kriterion, Kvár, 2021. 44.
47. Kantalfalva 1849-ben egyesült Kézdivásárhellyel, addig Felső-Fehér vármegye legkeletibb exklávéjának része volt. Lásd: Beke Ernő: *Üdvözet Kézdivásárhelyről*. Ambrózia, Kézdivásárhely, 2004. 11.
48. ANRCV Fond 6, inv. 570, ua. 1888, 23.
49. Uo. 81.
50. Uo. 9–10.
51. Uo. 42.
52. Uo. 81–81v.
53. Hecser László: *Szeretjük a sört!* Háromszék napilap 2023. 03. 03., 9692. sz. 11.
54. József Álmos: *A sörgyártás kezdetei Háromszéken*. Háromszék napilap 2021. 07. 08., 9278. sz. 8.
55. Popescu: i. m. 185.
56. Uo.
57. ANRCV Fond 6, inv. 798 (Dosarul firmei Fabrica de bere Ioan Wellenreiter succesori), ua. 29, 1.
58. Uo. 12.
59. Iochom István: *Felújítják a Wellenreiter-házat*. Háromszék napilap 2016. 02. 17., 7724. sz. 3.
60. Dimény Attila: *A polgárosodás társadalmi és kulturális hatásai Kézdivásárhelyen (1750–1944)*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kvár, 2018. 204.
61. Iochom: i. m.
62. József Álmos: *A sörgyártás kezdetei Háromszéken*. Háromszék napilap 2021. 07. 08., 9278. sz. 8.
63. *Kézdivásárhely műemlék épületei. Török sörgyára*. <https://kezdimuemlekepuletei.wordpress.com/torok-sorgyara/> [2022. 12. 21.]

64. Olasz Gabriella: *Bevezető*. In: Beke Ernő: *Üdvözlét Kézdivásárhelyről*. Ambrózia, Kézdivásárhely, 2004. 14.
65. Kisgyörgy Benjámín: *A sör útja Háromszéken*. Háromszék napilap 1997. 12. 09., 2215. sz. 1.
66. Nem lehet pontosan tudni, hogy édesapját Török Sándornak vagy Török Samunak hívták, mivel korabeli iratokban mindkét formában megjelenik, de a sörgyáros 1918 előtti saját üvegein magát ifjabb Török Samuként nevezi meg. Lásd: Török Samu családfája.
67. ANRCV Fond 1, inv. 5 (Comitetul Județean de Partid), ua. 1/1979, 143–147.

■ BIBLIOGRÁFIA

1. Levéltári források

- ANRCV Fond 1, inv. 5 (Comitetul Județean de Partid)
- ANRCV Fond 6, inv. 570 (Kézdivásárhelyi Feil Ede szeszgyár építés ügye)
- ANRCV Fond 6, inv. 798 (Dosarul firmei Fabrica de bere Ioan Welnreiter succesorii)
- ANRCV Fond 20, inv. 942 (V/4 Industrie, meserii, ucenici, bresle, etc.)

2. Könyvek

- A Brassói Kereskedelmi és Iparkamara jelentése, 1880–1884*. Gött János és fia Henrik könyvnyomdája, Brassó, 1886.
- A Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara jelentése kerületének közgazdasági viszonyairól az 1893-ik évben*. Imreh S. nyomdája, Marosvásárhely, 1894.
- A Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara jelentése kerületének közgazdasági viszonyairól az 1897. évben*. Adi Árpád nyomdája, Marosvásárhely, 1898.
- Beke Ernő: *Üdvözlét Kézdivásárhelyről*. Ambrózia, Kézdivásárhely, 2004.
- Nagy Botond: *Mercur a keleti végeken*. I. és II. köt. Kriterion, Kolozsvár, 2021.
- Popescu, Traian: *Historisches Brauereiverzeichnis Rumänien*. Eigenverlag BeRoMania, Höhenkirchen-Siegertsbrunn, 2015.
- Verzeichniß der Wahlberechtigten aus dem Gewerbsstande in dem Bezirke der Handels- und Gewerbetammer in Kronstadt für das Wahljahr 1851*.

3. Szakcikkek és tanulmányok

- Dimény Attila: *A polgárosodás társadalmi és kulturális hatásai Kézdivásárhelyen (1750–1944)*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kvár, 2018.
- Szócsné Gazda Enikő: *A Zathureczky család székelyföldi ága a 19. században. Gazdaság- és mentalitástörténeti vázlat*. In: Kinda István (szerk.): *Acta Siculica 2011*. Sámán Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 2011. 286–293.

4. Internetes források

- Botezatu, Oana: *Fabrica Grivița se vrea demolată*. Evz.ro 2007. 05. 07. <https://web.archive.org/web/20170903211517/http://evz.ro/fabrica-grivita-se-vrea-demolata-441661.html?&page=2> [2022. 12. 21.]
- Kézdivásárhely műemlék épületei. Török sörgyára*. <https://kezdimuemlekepuletei.wordpress.com/torok-sorgyara/> [2022. 12. 21.]
- Mi az a Balling-fok? Az alkohol rejtélyes mértékegységéről. *Elesztohaz.hu* <https://elesztohaz.hu/sztorik/mi-az-a-balling-fok/> [2023. 06. 19.]

5. Sajtó

5.1. Korabeli sajtó (1876–1940)

- Csödök. Világ 1912. 05. 28., 125. sz. 9.
- Dr. Jancsó Béla: *Árverési hirdetés*. Székely Nép 1912. 12. 03., 133. sz. 5.
- Közgazdasági Értesítő*, 1884. július–december. 1884. 12. 11., 50. sz.

5.2. Jelenkori sajtó (1990–napjaink)

- Hecser László: *Szeretjük a sört!* Háromszék napilap 2023. 03. 03., 9692. sz. 11.
- Iochem István: *Felújítják a Wellenreiter-házat*. Háromszék napilap 2016. 02. 17., 7724. sz. 3.
- József Álmos: *A sepsiszentgyörgyi Wellenreiter család*. Háromszék napilap 2012. 08. 28., 6678. sz. 1.
- József Álmos: *A sörgyártás kezdetei Háromszéken*. Háromszék napilap 2021. 07. 08., 9278. sz. 8.
- Kisgyörgy Benjámín: *A sör útja Háromszéken*. Háromszék napilap 1997. 12. 09., 2215. sz. 1.